

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.259

UDK 821.163.4(497.6).09 Dizdar M.
811.163.43

Primljeno: 20. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Muhidin Džanko

SA MARGINA BOSNISTIČKE TEKSTOLOGIJE I „KNJIŽEVNE ARHEOLOGIJE“: POKUŠAJ KOMPARATIVNO-TEKSTOLOŠKE ANALIZE UZ NEKOLIKO IZDANJA KNJIGA *KAMENI SPAVAČ* I *STARI BOSANSKI TEKSTOVI* MAKA DIZDARA

U radu se pokušava uspostaviti termin bosnistička tekstologija preko komparativno-tekstološke analize različitih izdanja pjesničke zbirke *Kameni spavač* Maka Dizdara i knjige *Stari bosanski tekstovi*. Različite sudbine i recepcijski odjeci ovih dviju knjiga dovedeni su u kulturno-historijski kontekst osvijetljen jednim od ključnih toposa bosanskohercegovačke kulture i književnosti 20. stoljeća – toposom *raskršća*, koji se pripisuje Midhatu Begiću premda ga kod Maka Dizdara nalazimo ranije i to upravo u onom značenju koje će u javnosti biti dominantno eksploatirano. Rad potom problematizira različita izdanja i redakcije zbirke *Kameni spavač* izražavajući sumnju u "završnu riječ" tekstoloških pothvata koji si žele priskrbiti atribute autentičnih i definitivnih izdanja.

Ključne riječi: bosnistička tekstologija; književna arheologija; Mak Dizdar; *Kameni spavač*; *Stari bosanski tekstovi*

Knjige *Kameni spavač* (1966) i *Stari bosanski tekstovi* (1968) Mehmedalije Maka Dizdara postavljaju pred nas nekoliko krucijanih književno-naučnih i kulturno-civilizacijskih pitanja i problema koje bismo, bar u teorijskom smislu, mogli vezati uz književnohistorijske i književnoteorijske discipline koje su u našoj sredini tek u povojima – to su bosnistička tekstologija i „bosnistička književna arheologija“, nauke koje se primarno bave poviješću rukopisa, književne ostavštine, kritičkih izdanja i

receptije određenih knjiga, studija ili tekstova. Pitanja i problemi tekstološke i „književno-arheološke“ prirode možda niti kod jednoga bosanskohercegovačkog pisca nisu toliko egzemplarna i nezaobilazna kao u slučaju rukopisa, tekstova i književnih djela (bilo neobjavljenih ili objavljenih) *Maka Dizdara*. Nažalost, bosnistika kao opća nacionalna nauka, i (nenapisana!) povijest bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti unutar te šire nauke, nisu se uspjele konstituirati ili bar očuvati neke fundamentalne naučne institucije koje bi rezultirale, primjerice, toliko puta spominjanom i nasušno potrebnom knjigom/ama historije bošnjačke ili bosanskohercegovačke književnosti¹, ili priređivanjem kritičkih i sabranih djela svojih najznačajnijih pisaca, kakav je svakako i Mak Dizdar.

IGNORANTSKA RECEPCIJA MAKOVE KNJIGE STARI BOSANSKI TEKSTOVI

Mada nije zahvalno uspostavljati takve kritičke paralele i iznositi apodiktitičke sudove, ipak se nije teško složiti sa mišljenjem da je zbirka pjesama *Kameni spavač*, uz roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića, najuticajnija i najznačajnija knjiga bosansko-bošnjačke književnosti. Usudio bih se čak kazati da su te knjige, uz *Makove Stare bosanske tekstove* i još neke koje ovom prigodom nećemo navoditi, civilizacijske knjige bosansko-bošnjačke književnosti i kulture općenito, međašna i razdjelna mjesta naše intelektualnosti u smislu kako je to opisao i definirao Rusmir Mahmutćehajić u jednom svome intervjuu za list „Preporod“:

„Kada bismo se pitali o pet ili deset najvažnijih knjiga bosanske kulture, teško bismo mogli naći ijedan uvjerljiv odgovor u kojem *Kameni spavač* ne bi bio prva od njih. Bosanska intelektualna narastanja povezana su s pojavom te knjige. Većina ju je osjetila kao glas iz dubine spomenutog zaborava Bosne, bosanstva i bošnjaštva, a tako i jezgre ljudskosti. (...) Čini se da je samo u tom pjesničkom otkrovenju bilo moguće oslušnuti taj gotovo posve nestali svijet. Ali i u tome je, na razini razumnog diskursa, postojala nelagoda uzrokovana ideologiziranom predstavom o bosanskome muslimanstvu. Nametane predstave, održavane za račun vladavinskih sistema orijentalizma, nacionalizma, komunizma i fundamentalizma, činile su se neusklađivim s tim pjesničkim govorom o Bosni. Bilo je očito da muslimanski sentimentalizam, posve odvojen od muslimanske intelektualnosti, priječi čisti govor u bosanskome jeziku. Dugo ovdje ne postoji bosansko mišljenje. A ono je, uvjeren sam, važnije od svega drugog. Ono je uvjet oslobođenja ljudskosti. Tu pjesničku knjigu istraživao sam polazeći od tog. Radovao sam se, otkrivajući u

1. Metaforički, ali i stvarno gledano, bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost „čekaju svoga Godoa“, pisca svoje povijesti, ali, kako sada stvari stoje, „Godoa“ još zadugo nećemo dočekati.

njenim obzorjima onu intelektualnost bez koje nema istinskog pjesništva. Knjiga *Kameni spavač* je temeljno bosanska, a tako i univerzalna.“ (2017: 31)

Umjetnička ali i civilizacijsko-kulturalna vrijednost *Kamenog spavača* odmah je bila prepoznata u cijelom nizu studija i knjiga najeminentnijih bosanskohercegovačkih i exjugoslavenskih književnih kritičara i filozofa (Muhamed Filipović, Kasim Prohić, Midhat Begić, Muharem Pervić, Enes Duraković, Enver Kazaz, Rusmir Mahmutćehajić, Risto Trifković, Slobodan Blagojević, Miljko Šindić, Amila Buturović...). To se, međutim, ne bi moglo reći za Makovu knjigu *Stari bosanski tekstovi*, koja je na bezbroj načina neodvojiva i neraskidiva od *Kamenog spavača*. *Stari bosanski tekstovi* naišli su na hladan, gotovo ignorantski prijem u ondašnjim medijavelističkim bosanskim i jugoslavenskim krugovima (prije svih u prikazima Jovana Palavestre, Nevenke Gošić i Herte Kune), gdje se Makova knjiga uglavnom predstavljala kao stilistička i bezmalo amaterska preradba srednjovjekovnih bosanskih tekstova, a Mak se tretirao kao nedovoljno kompetentan poznavatelj historije bosaničkog/ćirilicnog pisma i povijesti jezika. Posebno je znakovit kritički prikaz Nevenke Gošić „Osvrt na knjigu *Stari bosanski tekstovi*“, koji je najprije prezentiran kao referat na naučnom skupu „Književnost BiH u svjetlu dosadašnjih istraživanja“ (1977), a potom (1978) je kao prikaz objavljen u istoimenom zborniku koji je trebao biti neka vrsta prolegomene za pisanje povijesti bosanskohercegovačke književnosti u izdanju ANUBiH. Tim tekstom Nevenke Gošić, inače filološkog stručnjaka za ćirilicu u Bosni i Hercegovini, zapravo je Mak Dizdar sa svojom knjigom o starim bosanskim tekstovima bio na jedan suptilan način eliminiran kao ozbiljan autor i istraživač povijesti bosanske srednjovjekovne književnosti, zapravo perfidno i maliciozno diskvalificiran i kao jedan od mogućih autora historije srednjovjekovne bosanske književnosti, za koju se projicirala autorska uloga Herte Kune, nesumnjivo kompetentne znanstvenice za oblast medijavelističke pismenosti i jezika, ali suspektne za pisanje historije bosanske srednjovjekovne književnosti.

Ovu Makovu knjigu spominjemo i zbog još jednog, važnog razloga: u njoj je, zapravo, prvi put u bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji afirmirana figura Bosne kao raskršća Istoka i Zapada.² Midhat Begić, kome se s pravom topos

2. Toliko odomaćenu i eksploatiranu figuru raskršća u našoj književnoj kritici i historiografiji smatramo u određenom smislu prijepornom, jer se njome u bosanskohercegovačku kulturu učitava (i podrazumijeva!) neka spolja određena vrijednost, primjerice zemaljski položaj, granice duž riječnih tokova ili planinskih lanaca, gdje su se susretali ili sukobljavali različiti narodi, plemena, religije i slično, čime se, na posredan način, dovodi u pitanje postojanje neke vrijednosti koja bi dolazila iz nutrine te kulture i civilizacije. Tipičan primjer takvog izvana postuliranog pojma Bosne kao raskršća jeste i kršćevski srodni ili izvedeni pojam „pripovjedačke Bosne“, gdje se taj estetski fenomen derivira iz regionalne (vanjske, srpsko-hrvatske, jugoslavenske), a ne unu-

raskršća prvom pripisuje, izvorno je pod tim pojmom i naslovom svoje knjige (*Raskršća*) više mislio na raskršća kritičara pred kojima oni mogu da se nađu unutar svoje kritičarske branše. Tako se i Begić našao na svome „raskršću“ – od jugoslavenskih i evropskih književnih tema da krene ka esejističkim elaboracijama bosanskohercegovačke i muslimanske književnosti (tadašnji naziv za bošnjačku književnost). Mak Dizdar je ustvari autentični tvorac figure Bosne kao raskršća i vododjelnice svjetova i gotovo cijeli početak njegove studije na način prikladan svrsi književnohistorijske sinteze će kasnije Muhsin Rizvić akuelizirati u svojoj knjizi *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (1985), kao i mnogi drugi autori (književni kritičari i kulturni historičari) koji će različitim povodima govoriti o figuri Bosne kao raskršću i vododjelnici kultura i svjetova (Kasim Prohić, Džemal Čelić, Muhsin Rizvić, Nirman Moranjak Bamburać, Mirsad Kunić, Enver Kazaz, Vedad Spahić, Alija Isaković, Enes Duraković i dr.).

Čitajući danas Makovu knjigu *Stari bosanski tekstovi* možemo uvidjeti da to nije samo bila poetska priprema za pisanje *Kamenog spavača*, već je to bila i suštinska priprema za pisanje historije srednjovjekovne bosanske književnosti, knjige koja bi ispunjavala znanstvene i književnokritičke kriterije, ali u isto vrijeme i nacrt za jednu vrstu poetsko-filozofskog i književnopovijesnog romana o bosanskom srednjovjekovlju. Makovi tekstovi o staroj bosanskoj književnosti, zajedno sa pjesničkom zbirkom *Kameni spavač*, predstavljaju zapravo takvu kulturološku činjenicu koju i metaforički možemo označiti kao „Bosansko Književno Kraljevstvo“ u kome je Mak tragao za srednjovjekovnim pisanim i lapidarnim spomenicima Bosne i Huma, njihovim značenjima i identitetskim formativima, univerzalnim, ali i aktuelnim u vremenu, kontekstu i procesima pred disoluciju zajedničke države.

MAKOVI „GLASOVI IZ TMAČE“

Iako je do sada edicirano više izdanja Makove knjige *Stari bosanski tekstovi*, treba odmah kazati da bi se teško i za jedno od ovih izdanja moglo reći da predstavlja kritičko izdanje. Svim dosadašnjim izdanjima (nakon autorskog izdanja *Maka Dizdara*) nedostaje, metodološki gledano, za takav vid publikacija obligatna popratna studija u kojoj bi se elaborirala geneza ove knjige, a pogotovo nedostaje usporedna analiza tekstova autorskoga izdanja, uvodne Makove studije i Makovih prethodnih studija o bosanskom književnom srednjovjekovlju. U tome smislu neizbježno je

tarnje, književnoestetske konjunktore. O tome više pišem u uvodu za svoju novu knjigu pod naslovom *Raskršća i rukavci bosnistike*. Nadam se da ta knjiga neće doživjeti maloprije spominjanu „godoovsku“ sudbinu.

spomenuti jedan neobjavljeni Makov tekst koji sam pronašao pod nazivom „Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)“ a koji je datiran sa 1962. godinom. Danas se taj rukopis, otkucan na pisačem stroju, čuva u Historijskom arhivu Sarajevo pod inventarskim brojem ZV- 522. Za ovaj izbor Mak Dizdar napisao je kratki uvod, gdje je naglasio da je njegov izbor prvi takve vrste u BiH i skromno primijetio da takav izbor „... može da ima i niz prednosti i niz nedostataka u isti čas“ (1962: rukopis 3). S druge strane, Mak je dobro znao da starobosanski zapisi i natpisi imaju vanredni značaj za „ocjenu pismenosti i književnosti svoga vremena“. Sa vidnom gorčinom i konsternacijom Dizdar također primjećuje da se bosanska srednjovjekovna pismenost i književnost prešućivala, potcjenjivala i desetljećima zaobilazila u znanstvenim krugovima kao „sirovi, primitivni i nezanimljivi bosanski tekstovi“, mada je bila prihvaćena i priznata od pojedinih velikana europske kulture, na primjer od Getea i Puškina. Pri ovim sudovima Mak Dizdar nije bio sklon zatvaranju srednjovjekovne bosanske književnosti u bilo kakve atare nacionalnih književnosti na Balkanu, osobito srpske i hrvatske, već je smatrao da bosansko književno srednjovjekovlje može biti „živa spona između srpske i hrvatske književnosti i ma koliko posebna i osobena, jednako pripada i jednoj i drugoj.“³ Ovaj, imajući u vidu vrijeme i politički kontekst, kompromisni stav Mak je ipak poentirao svojom temeljnom tezom o srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti, a to je stav da je ona po svome sadržaju i izrazu bila bogumilska:

„Bosanska srednjovjekovna književnost obimom nije velika, ali je značajna i po izrazu i po sadržini. Po izrazu je svjetovna, narodna, po sadržini duboko ljudska. Ona u nizu slučajeva izražava i jedan poseban pogled na svijet, kao odraz najznačajnijeg religioznog i socijalnog pokreta na Balkanu – bogumilstva.“ (Dizdar 1962: rukopis 3)

Danas možemo samo nagađati zašto Mak Dizdar nikada nije objavio svoj rukopis „Glasovi iz tmače“, a koji je vjerovatno sačuvao njegov brat Hamid Dizdar i pohranio ga u Historijski arhiv u Sarajevu, gdje je obavljao funkciju direktora. Kasnije će Mak objaviti i serijal studija o bosanskim srednjovjekovnim književnim spomenicima u časopisima „Život“ i „Odjek“, naslovivši u „Životu“ svoje studije posve antologičarskim nazivom „Pečatom zlatnim pečaćeno“. Prije ovoga serijala objavio je studiju *Stari bosanski epitafi*, gdje je akcentirao i svoje antologičarsko-hrestomatijsko autorsko gledište ustvrdivši kako je njegov izbor epitafa izvršen je po kriteriju koji

3. Mak Dizdar je evoluirao u svome stavu o srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti kao nekoj vrsti kopče između srpske i hrvatske književnosti, držeći, u jednome svom kasnijem tekstu, da su ove dvije nacionalne književnosti tendenciozno svojatale bosansko književno srednjovjekovlje i odricale mu njegov heretički karakter. (Vidjeti Dizdar 1974)

podrazumijeva prvenstveno lični ukus. Također, pridodao je kako je radi ilustracije raznovrsnosti tekstova i takve primjerke koji imaju samo historijski značaj ili su interesantni po tome što pripadaju bogumilskim učiteljima. Dakle, sam Mak nije krio da je u svome pristupu srednjovjekovnom književnom nasljeđu Bosne i Huma pristupao dvojako – i kao antologičar-esteta i kao književni historičar-naučnik. To je važno istaknuti jer je Dizdar bio latentno pritiskan od bosanskohercegovačke i jugoslavenske naučne javnosti (primjerice od A. Babića i B. Koneskog) da skraćuje svoj izbor i da možda čak i mijenja svoje temeljne stavove o pripadnosti određenih tekstova. U svakom slučaju, naša suvremena bosnistika i književna arheologija morala bi se suočiti sa svim verzijama Makovih tekstova koji su na kraju objavljeni pod naslovom *Stari bosanski tekstovi*. Bez njihove adekvatne komparativne analize ova će nam dragocjena knjiga uvijek izmicati u nekim svojim osnovnim značenjima i vrijednostima. Komparativni pristup i znanstveni napor da se ispita tekstualna arheologija knjige *Stari bosanski tekstovi* ostaje važan zadatak bosnističke medijavelistike.

IZDANJE MAKOVOG *KAMENOG SPAVAČA* U REDAKCIJI GORČINA DIZDARA I SANJINA KODRIĆA

Zbog svega rečenog za svaku je pohvalu nemali kritički i znanstveni napor koji su uložili Gorčin Dizdar i Sanjin Kodrić da 2017. godine prirede tzv. autentično i definitivno izdanje *Kamenog spavača*, pjesničke zbirke koja je do sada imala više izdanja i veoma znakovitu tekstualnu povijest o kojoj je iscrpno pisao Kodrić u pogovornom slovu, koje predstavlja jednu od pionirskih tekstoloških studija u našoj književnoj historiografiji. Na žalost, odrednica „definitivno izdanje“ nije najsretnije upotrijebljena, jer su književni tekstovi uvijek „otvorena djela“ (kako je već davno pisao Umberto Eko). U književnosti, kao i u životu, ništa nije zauvijek definirano i „zapečaćeno“ – citiramo Maka, naprotiv, sve je podložno kritici i novim tumačenjima. I pitanje autentičnosti bilo kojeg književnog djela je suspektno, jer se u budućnosti u prašnjavim arhivama uvijek mogu pronaći i neka star(ij)a „autentična“ djela, a za neka se autentičnost nikada neće ni ustanoviti, kao primjerice za Šekspirove drame, koje su zapisane na tzv. Prvoj foliji, zapisu nastalom znatno nakon Šekspirove smrti.

S druge strane, Gorčin Dizdar s pravom ukazuje na središte Makove poetsko-filozofske inspiracije u *Kamenom spavaču*, prepoznajući je u dualizmu kao ontološkoj i egzistencijalnoj kategoriji, kao i u elokventno opisanim pjesnikovim doživljajima stećka kao materijalnog čvorišta njegove poetike. Također, Gorčin Dizdar govori o

Makovom „imaginativnom rekreiranju“ autentičnih historijskih dokumenata i natpisa koje je godinama akribično sakupljao i elaborirao, referirajući se bezmalo na svu poznatu literaturu o bosanskom srednjovjekovlju. Međutim, veoma je važno i podsjećanje Gorčina Dizdara na Makovo upozorenje da se njegovi stihovi prečesto svode na „inspiraciju koju daju stećci“. To zapažanje smatram posebno važnim, jer smo svjedoci da mnogi književnohistorijski prilozi i interpretacije [primjerice studija o Maku u knjizi *Krugovi i elipse* (2017) Vedada Spahića], pa čak i zbornici o poeziji Maka Dizdara koji se pojavljuju u posljednje vrijeme, inzistiraju gotovo isključivo na intertekstualnom odnosu natpisa sa stećaka sa stihovima iz *Kamenog spavača*. I Gorčin Dizdar i Sanjin Kodrić u svojim studijama inzistiraju na novim čitanjima *Kamenog spavača* i na tendenciji ka istraživanju cjelokupnog Makovog djela, dakle i esejistike, i proze i drame, riječju jedne iznimno bogate književne zaostavštine različitih književnih, naučnih i publicističkih žanrova, te na potrebi iščitavanja *Kamenog spavača* u kontekstu cjelokupnog Makovog djela. Tekstološka pogovorna studija Sanjina Kodrića samo potvrđuje tu Gorčinovu tezu i potrebu uviđanja historičnosti Makovog poetskog remek-djela, koje je izuzetno tekstualno slojevito kao malo koje djelo u povijesti bošnjačke književnosti. Zato ova knjiga treba poslužiti i kao neka vrsta kritičkog bedekera za buduće istraživače ne samo *Kamenog spavača* nego i cjelokupnog književnog djela Maka Dizdara, a posebno *Starih bosanskih tekstova* (do sada najreprezentativnije izdanje ove knjige izašlo je u ediciji „Svjetlosti“, III izdanje, Sarajevo, 1990), knjige koja također zaslužuje novo kritičko izdanje, budući da postoji više Makovih studija i rukopisa koje su u izravnoj vezi s njom⁴ i trebalo bi ih obavezno usporediti i sravniti, kako bi se dobila najvjerodostojnija verzija. To opet potvrđuje našu tezu da nema i ne može biti zakovanih „autentičnih i definitivnih izdanja“ bilo kojeg književnog teksta ili književnog djela, pa tako ni Makovog *Kamenog spavača*, o kojemu su na izvanredan način do sada pisali primjerice autori Midhat Begić, Kasim Prohić i Enes Duraković, koje danas možemo smatrati utemeljiteljima bosnističke „makologije/dizdaristike“.

4. Vidjeti Literaturu (selektivni popis ekspanata) u katalogu „Vremeno kolo. Mak Dizdar“, Galerija Mak, Sarajevo, 17. 11. 1997.

Literatura:

1. Mahmutćehajić, Rusmir (2017), "Valja se vraćati otkrivanju sebe", intervju, *Preporod, Islamske informativne novine*, XLVII, br. 7/1089, str. 31.
2. Dizdar, Mak (1974), "Nad žutim pergamenima", u: *Fotomonografija Bosna i Hercegovina*, Sekretarijat za informacije Skupštine SR BiH, Sarajevo
3. Dizdar, Mak (1962), "Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)" rukopis otkucan na pisaćem stroju, Historijski arhiv Sarajevo, inv. broj ZV- 522
4. Dizdar, Gorčin (2017), "Predgovor. Uvod u *Kameni spavač* Maka Dizdara", u: *Kameni spavač – Autentično i definitivno izdanje*, Fondacija Mak Dizdar Sarajevo
5. Gošić, Nevenka (1977), "Osvrt na knjigu Stari bosanski tekstovi", u: *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 27-34.
6. Kodrić, Sanjin (2017), "Pogovor", u: *Kameni spavač – Autentično i definitivno izdanje*, Fondacija Mak Dizdar, Sarajevo
7. Galerija Mak (1997), *Katalog za izložbu "Vremeno kolo. Mak Dizdar"*, Sarajevo, 17. 11. 1997.
8. Rizvić, Muhsin (1985), *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselim Masleša, Sarajevo
9. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla

FROM THE MARGINS OF BOSNIAN TEXTOLOGY AND LITERARY ARCHEOLOGY: COMPARATIVE- -TEXTOLOGICAL ANALYSIS OF MAK DIZDAR'S *STONE SLEEPER* AND *OLD BOSNIAN TEXTS*

Summary:

The paper aims to establish the idea of Bosnian textology on the basis of the comparative-textological analysis of different editions of Mak Dizdar's *Stone Sleeper* and *Old Bosnian Texts*. Different fates and receptions of the two books have been analyzed from the perspective of the Bosnian-Herzegovinian culture and literature in the 20th century, with the emphasis on *the crossroads* as one of its key topographical figures. The origin of this feature was ascribed to Midhat Begić, even though Mak Dizdar had used it long before him with the same exact meaning that would be dominantly exploited in the future. The paper then problematizes different editions of *Stone Sleeper* and questions the *closing word* of textological attempts that aspire to be characterized as authentic and definitive.

Key words: Bosnian textology; literary archeology; Mak Dizdar; *Stone Sleeper*; Old Bosnian Texts

Adresa autora

Author's address

Muhidin Džanko

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

muhidindzanko@gmail.com

